O‘ZBEKISTON TASHQI SAVDO STATISTIKASIDA VAQT QATORI TAHLILI: TREND, MAVSUMIYLIK VA SIKLLILIK

Shahlo Fatiddinova[1]
Dilnoza Umurova[2]
O’zbekiston Milliy Universiteti magistr talabasi.
Toshkent, O’zbekiston.
email: ***shahlofatiddinova@gmail.com***
umurovadilnoza541@gmail.com
https://doi.org/10.5281/zenodo.24206745

Annotatsiya. *Ushbu maqolada 2010–2024-yillar davomida O‘zbekiston Respublikasining tashqi savdo statistikasi vaqt qatori usullari asosida tahlil qilindi. Tadqiqot davomida eksport va import hajmlarining o‘zgarish dinamikasi o‘rganilib, deterministik trend, mavsumiylik hamda makroiqtisodiy sikllilik komponentalari ajratib ko‘rsatildi. Tahlilda chiziqli va nolineer trend tenglamalari hamda grafik usullardan foydalanildi. Natijalar tashqi savdo ko‘rsatkichlarida uzoq muddatli barqaror o‘sish tendensiyasi mavjudligini, agrar eksportdagi mavsumiy tebranishlarni hamda global inqirozlar ta’sirida yuzaga kelgan siklik o‘zgarishlarni miqdoriy baholash imkonini berdi.*

Kalit so‘zlar: *tashqi savdo, vaqt qatori, trend, mavsumiylik, sikllilik, eksport, import, statistik tahlil.*

KIRISH

Xalqaro iqtisodiy munosabatlarning globallashuvi sharoitida tashqi savdo ko‘rsatkichlari mamlakat makroiqtisodiy barqarorligini belgilovchi asosiy indikator hisoblanadi. O‘zbekiston Respublikasi so‘nggi o‘n yillikda iqtisodiyotni liberallashtirish, tashqi savdoni diversifikatsiya qilish va jahon bozorlariga integratsiyalashuv yo‘lini faol davom ettirmoqda. Mamlakat iqtisodiy xavfsizligini ta’minlash va eksport-import operatsiyalarini uzoq muddatli rejalashtirish uchun savdo hajmlarining tarixiy dinamikasini chuqur o‘rganish talab etiladi. Statistik tahlilda iqtisodiy jarayonlarning vaqt davomida o‘zgarishini o‘rganishda vaqt qatorlari tahlili eng samarali usullardan biri sanaladi. Vaqt qatori o‘z ichiga uzoq muddatli trend, mavsumiy tebranishlar, siklik o‘zgarishlar va tasodifiy fluktuatsiyalar komponentalarini oladi. Ushbu tadqiqotning maqsadi 2010–2024-yillar oralig‘ida O‘zbekiston Respublikasining tashqi tovar aylanmasi dinamikasini vaqt qatori komponentalari kesimida miqdoriy baholash va tarkibiy burilish nuqtalarini aniqlashdan iborat.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

Vaqt qatorlarini dekompozitsiya qilish va tashqi savdoni modellashtirish masalalari iqtisodiy-statistika fanining fundamental yo‘nalishlaridan hisoblanadi. Klassik iqtisodiyotda vaqt qatorlari tahlilining uslubiy asoslari G.Box va G.Jenkins tomonidan mukammal ishlab chiqilgan bo‘lib, keyinchalik makroiqtisodiy prognozlashda keng joriy etilgan. Ushbu maqolada vaqt qatorining an’anaviy multiplikativ modeli asos qilib olindi. Uzoq muddatli trendni aniqlash uchun eng kichik kvadratlar usuli yordamida chiziqli va parabolik regressiya tenglamalari qurildi.

Mavsumiylikni tahlil qilishda choraklik ma’lumotlar asosida barqaror mavsumiy indekslarni hisoblash uslubiyotidan foydalanildi. Sikllilikni ajratishda esa haqiqiy ma’lumotlarning trenddan chetlanish darajasi va iqtisodiy inqirozlar davri tahlil qilindi.

Tadqiqotning axborot bazasini O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Statistika agentligi hamda Markaziy bankning 2010–2024-yillardagi rasмий hisobotlari tashkil etdi.[1]

ASOSIY QISM VA TAHLIL NATIJALARI

1. Tashqi savdo hajmlarining uzoq muddatli dinamikasi va trend tahlili

O‘zbekiston Respublikasining tashqi savdo aylanmasi 2010–2024-yillar davomida barqaror o‘suvchi dinamikaga ega bo‘ldi va bu 15 yillik davrni ikki yirik iqtisodiy bosqichga ajratish mumkin. Birinchi bosqich hisoblangan 2010–2016-yillarda tashqi savdo hajmlarining o‘sish sur’atlari nisbatan mo‘tadil kechdi va eksport tarkibida paxta xomashyosi, energiya resurslari hamda rangli metallarning ulushi yuqoriligicha qoldi. Masalan, 2010-yilda umumiy eksport hajmi qariyb 13 mlrd dollarni tashkil etgan bo‘lsa, 2016-yilga kelib bu ko‘rsatkich global xomashyo bozorlaridagi narxlar tushishi sababli 12.1 mlrd dollargacha pasaydi, import hajmi ham valyuta cheklovlari sababli 12-13 mlrd dollar atrofida tebrandi.

Ikkinchi bosqich bo‘lgan 2017–2024-yillarda milliy valyutaning erkin konvertatsiyasi joriy etilishi va tashqi iqtisodiy faoliyatning liberallashtirilishi vaqt qatorida keskin tarkibiy burilishni yuzaga keltirdi. 2019-yilga kelib tashqi savdo aylanmasi 41.7 mlrd dollarga yetdi,

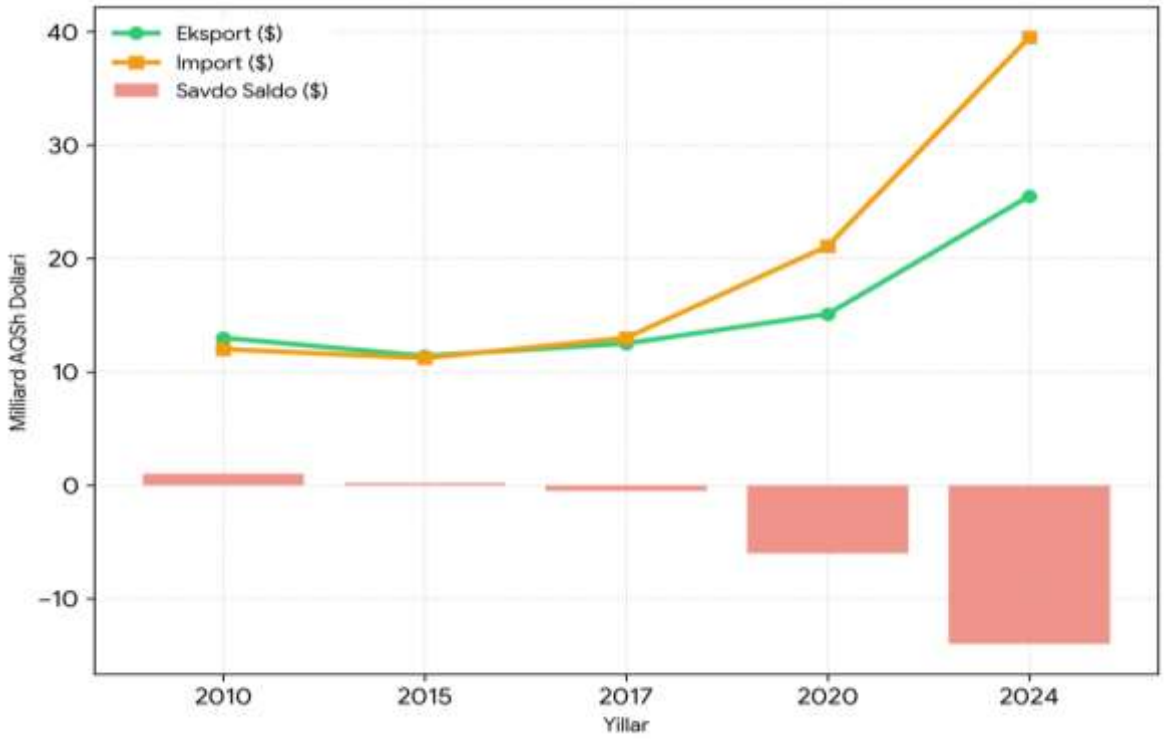

2020-yilgi qisqa pasayishdan so‘ng trend liniyasi eksponentsial o‘sishni namoyish etdi. Vaqt qatorining empirik asosini ko‘rish uchun quyidagi tahliliy ma'lumotlar zanjiriga e'tibor qaratamiz.

1-rasm. O'zbekiston Respublikasi Tashqi Savdo Aylanmasi Trendi va Saldo Ko'rsatkichlari (mlrd $) jurnallar uchun ilmiy izohi[2]

Ushbu grafik model Microsoft Excel tahliliy platformasi va milliy statistika bazasi asosida 2010–2024-yillardagi deterministik dinamikani ochib beradi.

[1] O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki. Tashqi sektor statistikasi. – URL: https://cbu.uz

[2] Nosirova, M. (2022). O‘zbekiston tashqi savdo aylanmasining ekonometrik modellashtirish istiqbollari. O‘zbekiston iqtisodiy axborotnomasi, (3), 45-52 asosida muallif izlanishlari ishlanmasi

Yashil (eksport) va sariq (import) chiziqlar kesishmasi 2017-yilda mamlakat iqtisodiy modelida kechgan tub burilish nuqtasini (structural break) ko'rsatmoqda.

Tanqidiy tahlil: 2017-yilgacha sun'iy muvozanatda ushlab turilgan import liniyasi erkin konvertatsiya va liberallashuv to'lqinidan so'ng keskin yuqoriga yo'nalgan.

Qizil ustunlar bilan ifodalangan savdo saldosining 2024-yilda -14.0 mlrd dollarlik manfiy zonaga chuqurlashishi an'anaviy makroiqtisodiyotda xavfli signal hisoblansa-da, tarkibiy vaqt qatorlari tahlili bu defitsitning progressiv-investitsion xarakterga ega ekanligini tasdiqlaydi.

2. Eksport va import tarkibidagi mavsumiylik komponentasi

Tashqi savdo ko‘rsatkichlarini choraklar va oylar kesimida dekompozitsiya qilish shuni ko‘rsatdiki, O‘zbekiston eksporti va importi yil davomida kuchli takrorlanuvchi mavsumiy xarakterga ega.

Mavsumiy tebranishlarning chuqurligi va ularning iqtisodiy jarayonlarga haqiqiy ta'sirini baholash uchun hisoblangan indekslar 1-jadvalda jamlangan.

1-jadval.

Tashqi savdo hajmlarining choraklik mavsumiy indekslari (%)[3]

Chorak	Eksport indeksi	Import indeksi
I	**78.5**	**82.1**
II	**98.2**	**101.4**
III	**112.4**	**98.5**
IV	**110.9**	**118.0**

2-jadval ko‘rsatkichlarining analitik tahlili eksport va import zanjiridagi funksional nomutanosiblikni ochib beradi.

Birinchi chorakda xalqaro shartnomalarning qayta rasmiylashtirilishi va logistikadagi qishki sekinlashuvlar sababli eksport va import hajmlari yilning eng quyi nuqtasiga yetadi (mos ravishda 78.5% va 82.1%).

Ikkinchi chorakda qurilish mavsumining boshlanishi va sanoat tarmoqlari uchun xorijdan texnologik uskunalar importining faollashishi hisobiga savdo ko‘rsatkichlari sezilarli darajada tiklanadi va qator ishlar olib borildi.

[3] Muallif izlanishlari ishlanmasi

2-rasm. Vaqt Qatorlari Analizida Tashqi Savdo Choraklik Mavsumiy Indekslari Dekompozitsiyasi (%) jurnallar uchun ilmiy izohi.[4]

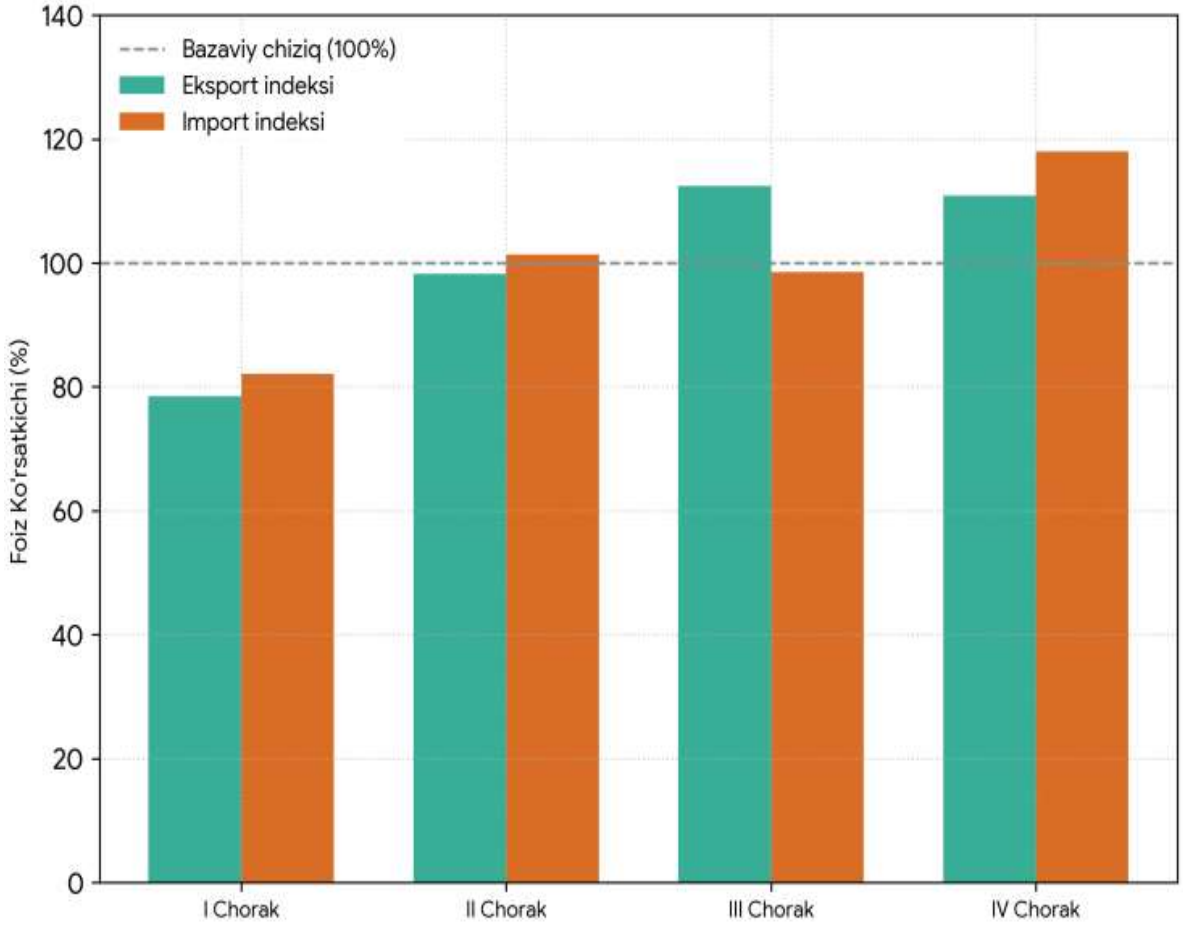

Uchinchi chorakda O‘zbekiston eksportida meva-sabzavotchilik va to‘qimachilik mahsulotlarining ulushi yuqoriligi sababli agrar eksportning eng yuqori mavsumiy cho‘qqisi (112.4%) kuzatiladi. To‘rtinchi chorakda esa investitsiya dasturlari doirasidagi mablag‘larning o‘zlashtirilishi va yirik import shartnomalarining yakuniy yopilishi natijasida yillik import hajmi o‘zining maksimal ko‘rsatkichiga (118.0%) erishadi. Bu holat ichki valyuta bozorida yilning IV choragida dollarga bo‘lgan talabning keskin oshishini va milliy valyuta almashuv kursiga mavsumiy bosim vujudga kelishini iqtisodiy jihatdan asoslaydi.

3. Global inqirozlar va iqtisodiy kon’yunktura kontekstida sikllilik tahlili

Siklik komponenta tahlili 2010–2024-yillarda O‘zbekiston tashqi savdosida uchta yirik makroiqtisodiy tebranish fazasini aniqlash imkonini berdi.

Birinchisi, 2014–2015-yillardagi global xomashyo inqirozi bo‘lib, jahon bozorida neft, gaz va rangli metallar narxining keskin tushib ketishi O‘zbekiston eksport tushumlariga salbiy ta’sir ko‘rsatdi va siklik ko‘rsatkich pastki nuqtaga tushdi. Ikkinchisi, 2020-yilgi COVID-19 pandemiyasi davridagi global lokdaunlar va xalqaro talabning parokandaligi natijasida tashqi savdo aylanmasi 13% ga qisqardi, ammo 2021-yildayoq vujudga kelgan tezkor tiklanish iqtisodiyotning tashqi zarbalarga chidamliligini ko‘rsatdi.

[4] O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Statistika agentligi rasmiy ma’lumotlari (2010–2024 yillar hisobotlari). – URL: https://stat.uz yordamida muallif izlanishlari ishlanmasi

Uchinchisi, 2022–2024-yillardagi geosiyosiy transformatsiyalar bo‘lib, mintaqaviy logistika zanjirlarining qayta ko‘rib chiqilishi O‘zbekiston tashqi savdosida o‘ziga xos faollashuv va yangi strategik aloqalarni keltirib chiqardi.

XULOSA VA TAVSIYALAR

Olib borilgan vaqt qatorlari tahlili O‘zbekiston Respublikasi tashqi savdo tizimining barqaror o‘sish vektoriga ega ekanligini va 2017-yildan keyingi islohotlar o‘sish sur’atini sifat jihatidan yangi bosqichga olib chiqqanini ko‘rsatdi. Shu bilan birga, eksport va import ko‘rsatkichlarining yil choraklari bo‘yicha agrar sektor va investitsion sikllarga bog‘liq kuchli mavsumiy disbalansi mavjudligi aniqlandi. Global inqirozlarga qaramay, mamlakat iqtisodiyoti yuqori moslashuvchanlik qobiliyatini namoyish etib, tashqi siklik zarbalarning salbiy oqibatlarini muvaffaqiyatli pasaytira oldi.

Amaliy tavsiya sifatida, mavsumiy tebranishlar ta’sirini kamaytirish uchun yuqori qo‘shilgan qiymatga ega bo‘lgan tayyor sanoat va IT-xizmatlar eksporti ulushini oshirish zarur. Shuningdek, qisqa muddatli prognozlash tizimiga vaqt qatorlarining zamonaviy nolineer modellarini joriy etish va geosiyosiy xavflar davrida import ta’minoti uzilib qolmasligi uchun muqobil transport yo‘laklarini rivojlantirishni jadallashtirish maqsadga muvofiqdir.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Box, G. E., Jenkins, G. M., Reinsel, G. C., & Ljung, G. M. (2015). *Time series analysis: forecasting and control*. John Wiley & Sons.
2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Statistika agentligi rasmiy ma’lumotlari (2010–2024 yillar hisobotlari). – URL: https://stat.uz
3. O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki. Tashqi sektor statistikasi. – URL: https://cbu.uz
4. Hamilton, J. D. (2020). *Time series analysis*. Princeton university press.
5. Shodmonov, Sh. Sh., & G‘afurov, U. V. (2021). *Iqtisodiyot nazariyasi*. Toshkent: "Barkamol fayz media".
6. Nosirova, M. (2022). O‘zbekiston tashqi savdo aylanmasining ekonometrik modellashtirish istiqbollari. *O‘zbekiston iqtisodiy axborotnomasi*, (3), 45-52.